

AKADEMIK A.R. MUHAMMADJONOVNING ARXEOLGIK TADQIQOTLARIDA BUXORONING O'ZBEK DAVLATCHILIGI TARIXIDA TUTGAN O'RNI: POYKENT VA VARAXSHA MISOLIDA

Sultonova Aziza Uktamovna

Buxoro davlat universiteti

maqsadli tayanch doktoranti (PhD)

sultonovaaziza97@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22268261>

Kirish. O'zbek davlatchiligi tarixini o'rganishda arxeologik manbalar alohida ahamiyatga ega, chunki yozma manbalar yetarli bo'lmagan yoki parcha-parcha saqlangan davrlar uchun aynan moddiy-madaniy yodgorliklar davlat boshqaruvi tizimi, ijtimoiy-siyosiy tuzilma va shahar-jamiat munosabatlari haqida bevosita dalil beradi. Buxoro vohasi, Sog'diyaning tarkibiy qismi sifatida, qadimgi va ilk o'rta asrlarda o'ziga xos siyosiy-ma'muriy tuzilmalarga ega bo'lgan hudud edi. Ushbu tuzilmalarni ochib berishda akademik Abdulahad Rahimjonovich Muhammadjonov (1928/1931—2016) ishtirok etgan arxeologik tadqiqotlar, xususan Poykent va Varaxsha yodgorliklaridagi qazishmalar, alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — A.R. Muhammadjonov ishtirokidagi arxeologik tadqiqotlar Buxoro vohasining qadimgi va ilk o'rta asr davlatchilik tarixini yoritishga qanday hissa qo'shganini, xususan Poykent va Varaxsha yodgorliklari misolida ikki xil siyosiy-ma'muriy tuzilma namunasini qanday ochib berganini tahlil qilishdir.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Mustaqillik yillarida o'zbek davlatchiligining tarixiy ildizlarini qadimgi davrlargacha borib taqaladigan uzluksiz jarayon sifatida o'rganish davlat tarix siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bunday yondashuvda mintaqaviy siyosiy-ma'muriy tuzilmalarning aniq arxeologik va numizmatik dalillar asosida rekonstruksiya qilinishi katta ahamiyat kasb etadi. Biroq A.R. Muhammadjonov ishtirokidagi arxeologik tadqiqotlarning aynan shu — davlatchilik tarixi — nuqtai nazaridan alohida tahlil qilinishi hozirgacha maxsus tadqiqot predmeti bo'lmagan; uning arxeologik merosi, odatda, irrigatsiya tarixi yoki shaharsozlik tarixi kontekstida tilga olinadi, biroq undan davlatchilik tarixini o'rganish uchun bevosita manba sifatida foydalanish alohida ko'rsatilmagan. Aynan shu bo'shliq mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot jarayonlari. Maqolada tarixiy-arxeologik tahlil, qiyosiy-tipologik metod hamda manbashunoslik tanqidi qo'llanildi. Poykent va Varaxsha yodgorliklariga oid arxeologik va numizmatik ma'lumotlar tizimlashtirilib, ularda aks etgan ijtimoiy-siyosiy tuzilma modellari bir-biri bilan qiyoslandi, shundan so'ng bu modellarning umumiy o'zbek davlatchiligi tarixidagi o'rni belgilandi.

Buxorodan 60 kilometr janubi-g'arbda, Zarafshonning quyi oqimida joylashgan Poykent shahri Buxoro vohasidagi eng o'ziga xos siyosiy-ma'muriy tuzilmalardan biriga ega bo'lgan. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, bu shahar hukmdorsiz, savdogarlar jamoasi tomonidan boshqarilgan va shu sababli "savdogarlar shahri" nomi bilan mashhur bo'lgan [1]. Bunday boshqaruv shakli, Yevropadagi burjua shahar kommunalariga o'xshab, markazlashgan monarxik hokimiyatdan farqli, o'ziga xos jamoat o'zini-o'zi boshqarish tizimi sifatida namoyon bo'ladi [1]. A.R. Muhammadjonov, Sh.T. Adilov, D.K. Mirzaahmedov va G.L. Semenov tomonidan 1988-yilda nashr etilgan "Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии" nomli monografik tadqiqot [2] aynan shu o'ziga xos shaharni

o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, u O'rta Osiyoda o'rta asr shahar-davlat unsurlarini arxeologik dalillar asosida tahlil qilishning muhim namunasi hisoblanadi.

Poykentdan farqli o'laroq, Buxorodan 40 kilometr g'arbda joylashgan Varaxsha yodgorligi butunlay boshqacha siyosiy-ma'muriy modelni namoyish etadi. Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, V asrda qurilgan va IX asrgacha mavjud bo'lgan Varaxsha saroyi arab bosqiniga bo'lgan davrda Buxoro vohasini boshqargan mahalliy sulola — buxorxudotlarning qarorgohi bo'lgan [3]. Yuz gektardan ortiq maydonni egallagan bu yodgorlik nafaqat siyosiy, balki harbiy-strategik va savdo-madaniy markaz vazifasini ham bajargan, Buxoro va Xorazm o'rtasidagi savdo yo'lida joylashgan [3]. Saroy devorlaridagi rasm-tasvirlar hukmdor qabullari va ov sahnalarini aks ettirib, mahalliy hukmdorlik institutining tashqi ko'rinishi va marosim madaniyatidan dalolat beradi [4].

Buxorxudotlar sulolasining davlat sifatidagi mustaqil maqomini eng ishonchli tasdiqlovchi dalillardan biri ularning o'z nomidan mustaqil tanga zarb qilgani hisoblanadi. Numizmatik ma'lumotlarga ko'ra, VI asr oxirida Sosoniylar shohi V Varahran draxmasi namunasida Buxoro Sog'dida kumush tanga zarb qilish yo'lga qo'yilgan bo'lib, bu tangalar keyinchalik "buxorxudot tipidagi tangalar" nomi bilan tarixshunoslikda mashhur bo'lgan [5]. Muhimi, arab xalifaligi hukmronligi o'rnatilgandan keyin ham mahalliy hukmdorlar bu tangalarni zarb qilishni davom ettirgan, faqat tanga yozuviga xalifalik noiblarining (al-Mahdiy, Xolid, Muhammad, Ali kabi) ismlari qo'shib borilgan, biroq tangalarning sug'dcha asosiy matni saqlanib qolgan [5]. Bu tangalar orqaligina soliqlar to'langani alohida qayd etiladi [5] — bu esa buxorxudotlar tizimining nafaqat siyosiy, balki moliyaviy-iqtisodiy mustaqil boshqaruv vakolatiga ham ega bo'lganini ko'rsatadi.

Напшахийning ma'lumotlariga ko'ra, birinchi nomma-nom ma'lum bo'lgan buxorxudot hukmdori Bidun (Buxorxudot-Bidun) bo'lib, u 673 yoki 674-yilda vafot etgan [6]. Tarixchi O.I. Smirnova fikricha, uning unvoni "tudun" — VII asr oxiri VIII asr boshlarida Chochni boshqargan hukmdorlarga xos bo'lgan, sug'diy-turkiy siyosiy terminologiyaga oid unvon — bilan bog'liq bo'lgan, bu esa buxorxudotlar boshqaruv tizimining mintaqaviy turkiy-sug'diy siyosiy tuzilmalar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanganini ko'rsatadi [6]. Bunday aniq ism va unvon darajasidagi ma'lumotlarning saqlanib qolishi Varaxsha kabi arxeologik yodgorliklarda topilgan moddiy dalillarni konkret tarixiy shaxslar va siyosiy institutlar bilan bog'lash imkonini beradi.

A.R. Muhammadjonov Buxoro vohasi hududida 1975 va 1978-yillarda olib borgan arxeologik ekspeditsiyalari doirasida, ilgari V.A. Shishkin tomonidan 1930-yillarda boshlangan Varaxsha tadqiqotlari an'anasini davom ettirgan tadqiqotchilar qatoriga kiradi [7]. Shu tariqa, uning arxeologik faoliyati ikki tubdan farqli siyosiy-ma'muriy tuzilmani — markazlashgan, o'z mustaqil tangasiga ega bo'lgan hukmdorlik institutini (Varaxsha) va o'zini-o'zi boshqaruvchi savdogarlar jamoasini (Poykent) — bir vaqtning o'zida o'rganish imkonini bergan.

Ushbu ikki model, numizmatik dalillar bilan birga qaralganda, Buxoro vohasining qadimgi va ilk o'rta asr davlatchilik tarixi naqadar ko'p qirrali va institutsional jihatdan rivojlangan bo'lganini yanada yaqqol ko'rsatadi. Bir tomondan, Varaxsha misolida markazlashgan, sulolaviy hukmdorlikka hamda mustaqil pul zarb etish huquqiga asoslangan ma'muriy-moliyaviy tuzilma mavjud bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, Poykent misolida undan farqli, savdo-hunarmandchilik jamoasi manfaatlariga asoslangan o'zini-o'zi boshqarish shakli amal qilgan. Bunday xilma-xillik Sog'diyonaning, jumladan Buxoro vohasining, yagona qattiq

markazlashgan davlat emas, balki turli boshqaruv shakllariga ega bo'lgan shahar-davlatlar va mahalliy sulolalar tizimidan iborat murakkab siyosiy landshaftga ega bo'lganini tasdiqlaydi.

Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, buxorxudotlar tangalarining arab xalifaligi davrida ham, faqat qisman o'zgartirilgan holda, muomalada qolishi hamda Varaxsha saroyining IX asrgacha, ya'ni arab istilosidan keyingi davrgacha ham faoliyat yuritgani [3] mahalliy boshqaruv va moliyaviy institutlarning yangi diniy-siyosiy sharoitga bosqichma-bosqich moslashgan holda uzoq vaqt saqlanib qolganini ko'rsatadi. Bu, o'z navbatida, mintaqada davlatchilik an'alarining keskin uzilish bilan emas, balki uzluksiz transformatsiya yo'li bilan rivojlanganini tasdiqlovchi muhim dalil hisoblanadi.

Olingan natijalar tahlili. O'tkazilgan tahlil A.R. Muhammadjonov ishtirokidagi arxeologik tadqiqotlar Buxoro vohasining qadimgi davlatchilik tarixini ikki muhim, bir-biriga zid bo'lgan model — mustaqil pul muomalasiga ega markazlashgan sulolaviy hukmdorlik (Varaxsha) va jamoat o'zini-o'zi boshqarishi (Poykent) — orqali yoritib berganini ko'rsatadi. Bu ikki modelning bir hudud doirasida parallel mavjud bo'lgani, shuningdek buxorxudotlar hukmdorligining nomma-nom ma'lum shaxslar (Bidun) va mustaqil numizmatik tizim darajasida hujjatlashtirilgani, mintaqada davlatchilik tarixining yuqori darajadagi institutsional murakkabligi va barqarorligidan dalolat beradi.

Shu bilan birga, tahlil muhim bo'shliqni ham ko'rsatdi: mavjud manbalarda A.R. Muhammadjonovning bu ikki yodgorlikdagi ishtiroki umumiy tarzda qayd etilgan bo'lsa-da, uning bu tadqiqotlar orqali davlatchilik tarixi masalasiga, jumladan buxorxudotlar numizmatikasi masalasiga, qanday nazariy yondashuv bildirgani (agar bildirgan bo'lsa) alohida tizimli tarzda hujjatlashtirilmagan. Bu, kelgusi arxiv-manbashunoslik tadqiqotlari uchun ochiq yo'nalish bo'lib qolmoqda.

Xulosa. A.R. Muhammadjonov ishtirokidagi arxeologik tadqiqotlar, xususan Poykent va Varaxsha yodgorliklaridagi qazishmalar, Buxoro vohasining qadimgi va ilk o'rta asr davlatchilik tarixini ikki xil, bir-birini to'ldiruvchi model orqali yoritib berish imkonini yaratdi. Bu natijalar, buxorxudotlarning mustaqil tanga zarb qilish huquqi va nomma-nom ma'lum hukmdorlari haqidagi qo'shimcha dalillar bilan birgalikda, o'zbek davlatchiligi tarixining uzoq va institutsional jihatdan xilma-xil ildizlarga ega ekanini arxeologik va numizmatik dalillar asosida tasdiqlaydi. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu ikki model o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni (masalan, Poykentning Varaxsha markazidagi hukmdorlikka qanday ma'muriy-huquqiy tobeligi bo'lgani) hamda buxorxudotlar numizmatik merosini Muhammadjonov arxeologik topilmalari bilan bevosita bog'lab o'rganishni chuqurlashtirish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Пайкенд // Vikipediya (ru). <https://ru.wikipedia.org/wiki/Пайкенд>
2. Мухамеджанов А.Р., Адылов Ш.Т., Мирзаахмедов Д.К., Семенов Г.Л. Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии. — Ташкент: Фан, 1988.
3. Варахша // Vikipediya (ru). <https://ru.wikipedia.org/wiki/Варахша>
4. Городище Варахша // Silkadv.com. <https://silkadv.com/en/content/varahsha-dvorec>
5. Мусульманские монеты бухархудатского типа // As-salam.ru. <https://as-salam.ru/news/7091/>

6. Бухархудаты // Vikipediya (ru). <https://ru.wikipedia.org/wiki/Бухархудаты>
7. Бухарский оазис // Vikipediya (ru) [arxeologik ekspeditsiyalar bo'limi]. https://ru.wikipedia.org/wiki/Бухарский_оазис
8. Abdulahad Muhammadjonov // Vikipediya. https://uz.wikipedia.org/wiki/Abdulahad_Muhammadjonov
9. Akademik Abdulahad Muhammadjonov 85 yoshida vafot etdi // Daryo.uz, 2016, 6 aprel. <https://daryo.uz/2016/04/06/akademik-abdulahad-muhammadjonov-85-yoshida-vafot-etdi>